

**ՓԱՍԻԱՆՆԵՐ ՈՒ ԱՍԵՐ ՄԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ
Խորիկյան Հ. Գ.**

Քսենոփոնի տեղեկությունները Հայաստանի էթնիկական կազմի մասին բազմիցս են քննվել մասնագիտական գրականության մեջ, և ուսումնասիրողները հաճախ հակադիր կարծիքներ են հայտնել Հին Հայաստանի էթնոաշխարհագրական իրողությունների վերաբերյալ: Այս հարցերին անդրադարձել ենք նաև մենք, ինչը թույլ է տվել քննության առնել նաև Ստրաբոնի տարակարծությունների տեղիք տված մի տեղեկությունը:

Հին աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ իրանական փասիաններ կոչված ցեղի մի հատվածը բնակվել է ներկայիս Արևմտյան Վրաստանի Փոթի քաղաքի շրջակայքում, իսկ հայաստանյան փասիանները տեղադրվում են Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուղթիս գետի ակունքների շրջանում: Հյուսիսում փասիանների գոյությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում հաստատված փասիանները շարժվել էին Կովկասից և, ըստ երևույթին, սկզբնապես հաստատվել Անփայտ Բասեանում և աստիճանաբար տարածվել դեպի հարավ՝ Բասեան, և հաստատապես իրենց անունը պահպանում են գավառանվան մեջ:

Սկյութական ցեղերն իրենց արշավանքների ճանապարհին հաստատվել էին նաև Հայաստանի տարբեր հատվածներում՝ փասիանները՝ հետագա Բասեան, իսկ աս կոչված սկյութները՝ Ասեաց փոքր գավառներում: Ընդ որում՝ Ստրաբոնի հիշատակած ասիական ասերին ու պասիաններին կարելի է համարել Հայաստանում հիշատակված ասերի ու փասիանների միջինասիական ճյուղը: Ե՛վ Քսենոփոնի, և՛ Ստրաբոնի տեղեկություններում կարևորն այն է, որ նշված ցեղերը հիշատակվում են կողք կողքի, գրեթե նույն անուններով և համարվում են սկյութական ժողովուրդ:

Սկյութական արշավանքների ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատված սկյութական ասեր և փասիաններ ցեղերն արդեն մ. թ. ա. V դարի վերջին ձուլվել էին հայերին և իրենց անունը պահպանել էին սուկ աշխարհագրական անվանումների մեջ:

Ինչ վերաբերում է միջինասիական ասերի ու պասիանների մասին Ստրաբոնի տեղեկությանը, ապա սրանք ևս սկյութական ցեղեր են եղել, և նրանց մի հատվածը բնակվել է Հայաստանում, Արևմտյան Վրաստանում ու Հյուսիսային Կովկասում:

Բանալի բառեր. Հայաստան, հայեր, փասիաններ, Փասիս գետ, Քսենոփոն, Ստրաբոն, սկյութներ, իսալդայներ, ասեր, պասիաններ:

Ներածություն: Հայ և օտարալեզու մասնագիտական գրականության մեջ խնդրո առարկա հարցերի վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ, որոնք երբեմն աչքի են ընկնում խիստ հակադիր մոտեցումներով: Խնդրո առարկայով զբաղված հետազոտողների տեսակետներին մանրամասն կանդադառնանք քննության ընթացքում, չնայած պետք է նշենք, որ ուսումնասիրողներից Բ. Հարությունյանն է առավել ամբողջական զբաղվել հայաստանյան փասիանների ու ասերի տեղադրության ու էթնիկական նույնականացման հարցերով:

Եթե հայ հետազոտողների պարագայում Հին Հայաստանի էթնիկական կազմի խնդիրները քննվել են հայ ժողովրդի կազմավորման տեսությունների տեսանկյունից, ապա, օրինակ, վրացական պատմագրության մեջ բնիկ հայկական տարածքներն ընդգրկվել են վրաց ժողովրդի ձևավորման սահմաններում՝ նենգափոխելով հայոց հին պատմության իրողությունները: Հետևաբար, զոնե այս առումով ցանկացած նոր ուսումնասիրություն արդիական է և հավուր պատշաճի պատասխան է հայոց հին պատմությունը կեղծողներին:

Անշուշտ, հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ մեր եզրակացությունները նոր լույսով կհաստատեն Հին Հայաստանի պատմական զավառներում հայերի վաղնջական առկայության իրողությունը, իսկ Միջին Ասիայի պասիանների և աս[ի]ների հետ հայաստանյան փասիանների ու ասերի նույնացումը թույլ կտա նոր լույսով քննել Արևմտյան Վրաստանի, Հյուսիսային Կովկասի և Միջին Ասիայի էթնիկական պատմությունը: Ուստի, մեր նպատակն է սկզբնաղբյուրների անաչառ վերլուծությամբ և լեզվական նյութի քննությամբ ցույց տալ, որ սկյութական ցեղերի տեղաշարժերը

չփոփոխելով հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը, քանի որ հնդեվրոպացի սկյութները ձուլվեցին տեղաբնիկ հայերին:

Հայաստանյան փասիանները և առ սկյութները: Փասիանները, որոնց մի հատվածը բնակվել է ներկայիս Արևմտյան Վրաստանի Փոթի (իմա՝ Փասիս) քաղաքի շրջակայքում, եղել են իրանական ցեղ, և նրանց անունը մ. թ. ա. V դարում հնչում էր, ըստ երևույթին, Վասեան և դեռևս չէր վերածվել Բասեանի (Ժամանակակից Փասինը) [12, էջ 70-72]¹: Եթե Հայաստանում հաստատված փասիանների պարագայում այս բացատրությունը հավանական է, ապա Փասիս քաղաքի շրջանում հաստատված փասիանների դեպքում այդ տեսակետն արդեն որոշակիորեն խոցելի է դառնում, քանի որ հյուսիսային և հարավային փասիանների ցեղանվան ստուգաբանության համար պետք է փնտրել լեզվական ընդհանուր օրինաչափությունից բխող անուն: Ըստ էության, հազիվ թե հայերենի հնչյունական փոփոխություններով ևս փասիանների անունը Հյուսիսային Կովկասում ուշ ժամանակներում հնչեր բասեան (մանրամասն տե՛ս ստորև):

Քսենոփոնից առաջ Փասիս գետը և քաղաքը հիշատակում են, օրինակ, Սկիլաքս Կարիանդացին և Հերոդոտոսը [37, էջ 260; 13, I, 2; 104; II, 103; IV, 37, 38, 45, 86; VI, 84], ինչն առնվազն խոսում է այն մասին, որ փասիանները գոնե հետագայի Ռիոն գետի ստորին հոսանքի շրջանում ավելի վաղ էին հաստատվել: Օրինակ, Հերոդոտոսի տեղեկություններից մեկում կարդում ենք, որ սկյութները մտածում էին Մեդիա ներխուժել Փասիս գետի հոսանքով [13, VI, 84]²: Այսինքն՝ սկյութական էթնիկական տարրի առկայությունը Փասիսի հոսանքի շրջանում հաստատվում է նաև աղբյուրներով: Սակայն պետք է նշենք, որ Հերոդոտոսի ոչ մի տեղեկությունում Փասիս գետը չի կարող նույնանալ հայկական Երասխին:

Բ. Հարությունյանը հայաստանյան փասիաններին տեղադրում է Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուղթիս գետի ակունքների շրջանում [12, էջ 70]: Սակայն փասիանները տարածվել են նաև Երասխ գետի աջ ափին և պետք է զբաղեցրած լինեին ավելի մեծ տարածք, ինչպես բուն

¹ Հ. Աճառյանը նշում է անհայտ ծագմամբ Բասիանե իգական անունը (1, էջ 383), որը թերևս կապված է Բասեան գավառանվան հետ: Ներկայումս էլ հանդիպում է Բասեն իգական անձնանունը:

² Ս. Կրկյաշարյանի կողմից Փասիսի նույնացումը հայկական Արաքսին սխալ է [13, էջ 608], քանի որ Հերոդոտոսը նշում է սկյութների արշավանքի երթուղու միայն սկզբնակետի մասին:

Բասեանը, այնպես էլ Անփայտ Բասեանը՝ Վանանդը: Հյուսիսային փասիանների և Փասիս-Ռիոն գետի ազդեցությամբ էլ հույները Երասիսն անվանում են Փասիս³: Հյուսիսում փասիանների գոյությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում հաստատված փասիանները շարժվել էին Կովկասից և, ըստ երևույթին, սկզբնապես հաստատվել Անփայտ Բասեանում և աստիճանաբար տարածվել դեպի հարավ՝ Բասեան, և հաստատապես իրենց անունը պահպանում են գավառանվան մեջ: Տեղին է նշել, որ Փասիս կոչվել է նաև Ճորոխ գետը, որը գտնվել է ասիական Սկյութիայում [29, էջ 314; 30, էջ 732-733]⁴, այսինքն՝ Երասիսի վերին հոսանքից հյուսիս՝ Ճորոխի ավազանում, սկյութների առկայությունը հաստատում են տարբեր հեղինակներ: Պատահական չէ նաև, որ անտիկ պատմագրության մեջ Կողքիսը տեղադրվել է Սկյութիայում [29, էջ 306], ինչը խոսում է ոչ թե տեղական բազմաթիվ ցեղերի հավաքական ամբողջությունը ցույց տալու, այլ հենց սկյութական էթնիկական տարրի լուրջ առկայության մասին:

Փասիանների երկրից դուրս գալուց հետո հույները երեսուն և հինգ փարսախս (շուրջ 200 կմ) անցնում են տառիսների երկրով [19, էջ 101]: Տառիսների և փասիանների սահմանը ձգվել է Մեծբաց լեռներից հյուսիս՝ Կարմիր-Փորակ լեռներից արևմուտք: Տառիսները հետագա Տայքի բնակիչներն էին, իսկ նրանց երկիրը սեպագիր արձանագրությունների Դայաենի-Դիաուխի երկիրն է [34, էջ 26-42]: Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Դիաուխին ընդգրկել է ներկայիս Էրզրում քաղաքի շրջանը և Եփրատի (Կարասու) վերնագավառը [34, էջ 27; 32, էջ 424] և, հնարավոր է, Աբունի-Հավնունիքը (ծայրահեղ դեպքում նրա արևմտյան մասը) [20, էջ 70-71]: Ելնելով այն իրողությունից, որ Հերոդոտոսը Եփրատի ակունքները տեղադրում է Հայաստանում [13: I, 180], ուրեմն Դիաուխիի տարածքը համարված է Հայաստան, իսկ Քսենոփոնի մոտ էլ փասիանների և տառիսների երկրները Հայաստան են: Հավանաբար, Բասեանում և Անփայտ Բասեանում փասիանների հաստատվելուց հետո տառիսները հետ էին քաշվել հյուսիսային ուղղությամբ և, ըստ էության, Դիաուխիի և Տայքի միջև բացարձակ նույնացում չի կարող

³ X դարում Կոստանդին Ծիրանածինը Երասիս-Արաքսն անվանում է Ֆասիս, Բասեան գավառը՝ Փասիսոն [9, էջ 14-16, 17-18]: VI դարի բյուզանդացի պատմիչ Մենանդրոսը Բասենը (Բասեան) հիշատակում է Βασσιανոն անվանաձևով [52, էջ 166]:

⁴ Ա. Լեբեդևը մանրակրկիտ վերլուծությամբ ցույց է տալիս կովկասյան բազմաթիվ անունների հնդարիական ստուգաբանությունը: Օրինակ, Փասիս գետի անունը բխեցնում է *bhās-* «փայլել, շողալ» բառից [30, էջ 751]:

լինել, օրինակ նաև, Եփրատի վերնագավառը ավելի ուշ գտնվում էր աշխարհացույցյան Բարձր Հայք աշխարհի կազմում:

Հետաքրքիր է Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, որ, այսպես կոչված, հայաստանյան փասիաններից առանձին գոյություն է ունեցել փասիանների մի հատված ևս, որը բնակվել է Արևմտյան Վրաստանի Փասիս (ներկայիս Փոթի) քաղաքի շրջանում [19, էջ 129]: Հավանական է, որ փասիանները եղել են իրանական ցեղ, որի «ան» վերջավորությունն իրանական հոգնակիակերտն է, և հույները չեն հասկացել այդ հանգամանքը: Ցեղի անունը փասի է, որի վրա հույներն ավելացրել են «Շ» վերջավորությունը՝ քաղաքն անվանելով Փասիս [12, էջ 70]⁵: Նշենք նաև, որ փասիանները ժամանակին բնակվել են նաև ներկայիս կարաչայների և բակարների զբաղեցրած տարածքում, ու սկսած XIV դարից՝ բասիանի էթնոնիմը, XVII-XVIII դարից՝ Բասիանիի վարչական տարածքը Դիգորի հարևանությամբ հանդիպում են վրացական աղբյուրներում: 1745 թվականի ռուսական ատլասի քարտեզում բասեան ժողովուրդը հիշատակվում է Չերեք գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ օսերի և լեչխումցիների հարևանությամբ, ընդ որում՝ նրանց թյուրքալեզու լինելը XIV-XV դարերում կասկածելի է [12, էջ 71; 21, էջ 94, 96-97]⁶:

Շարունակելով տառիների երկրից հունական գորաբանակի երթուղու նկարագրությունը՝ նշենք, որ հույները դուրս են գալիս Հայաստանից և մտնում խալյուբների երկիրը [8, էջ 120; 6, էջ 3-15]: Մակայն բնական պայմանները թույլ չեն տալիս հույներին խալյուբների երկրով՝ Կղարջքով, դուրս գալ Սև ծով, և նրանք խալյուբների երկրից հարկադրված անցնում են Հարպասոս գետն (իմա՝ Ճորոխը) ու մտնում սկյութենների երկիրը և նրանց երկրով ընթանում «չորս կայան՝ քսան փարսախս՝ հարթավայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք

⁵ Բասեան/ք գավառանվան մեջ -եան/ք-ը կապում են ուրարտական -iani վերջավորության հետ, օրինակ Abiliani-Աբեղեանք և այլն [16, էջ 147], սակայն իրանական վերջավորության դեպքում էլ հայերեն -եան/ք զարգացումը ևս հնարավոր էր, և նույնիսկ հնարավոր է, որ Քսենոփոնի ժամանակ փասիան անվան մեջ այդ փոփոխությունն արդեն կար: Հարկավ, Փասիս գետն ունի նաև քարթվելական (*Pati-ից) կամ չերքեզ-աղբղեական (փաս արմատը բխեցնում են փսա, փսի, փսե «ջուր» բառից) ստուգաբանություն [25, էջ 168], սակայն այդ ստուգաբանությունները թույլ են:

⁶ Նշենք նաև, որ Թռեղքի (վրացերեն Թրիալեթի) ուրումների (պոնտական թուրքախոս, բայց ուղղափառ հույների թուրքական անվանումը) մեջ մտնում են նաև պատմական հայկական Բասեն գավառի վերաբնակիչները [հունադավան հայերը]՝ փասենները [35, էջ 213]:

օր և պարենավորվեցին» [19, էջ 103-104]⁷: Կղարջքից անցնելով ճորոխը՝ հույներն իրենց ճանապարհը շարունակել էին ճորոխի ձախ ափով: Հույները նախ մտել էին սկյութենների կամ «աս» կոչված սկյութների (Պլինոս Ավագի սակասանները) երկիրը՝ Ասեաց փոքր կամ Արսեաց փոքր գավառը [11, էջ 98-99], որից հետո շարունակել էին իրենց ճանապարհը, այսպես կոչված, թշնամի սկյութենների երկրով: Սկյութեններ-խալդայներ անվանումը հավաքական հասկացություն է, և ասերն ու հեսպերիտները (իմա՝ ասպեյրները) հանդիսացել են սկյութական առանձին ցեղեր: Սկյութենների երկրից՝ Ծանախոձոր գետի վերին հոսանքի շրջանից [11, էջ 94, 97]⁸ հետո հույները մտնում են մակրոնների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից:

Սկյութենների կապը սկյութների հետ շատ հնարավոր է: Սակայն շատ հնարավոր է, որ «սկյութեն» անվանումն էլ ընդհանրական էր, ուստի հեսպերիտ կոչված ցեղը (ասպեյրների անունն այդպես էր արտացոլվել հույների մոտ, իսկ հեսպերուհիները հունական դիցաբանության մեջ նիմփաներ էին, որոնք երկրի ծայր արևմուտքում պահպանում էին ոսկե խնձորները), որը ոչ մի դեպքում չի կարող նույնանալ ասպեյրների [39, էջ 194-200] հետ, պարզապես դրանցից մեկն էր և թողել է իր հետքը Սպեր գավառանվան մեջ [11, էջ 97]:

Սկյութենները, մեր կարծիքով, նույն խալդայներն են՝ ընդհանրական ընկալմամբ: Տարբերությունն այն է, որ եթե խալդայների անունը հույներն իմացան հայերից և ընդունեցին որպես որոշակի ցեղի անուն, ապա սկյութենների անունը, որոնք հայերի համար նույն խալդայներն էին, հույներն արդեն ընդունեցին որպես հենց կոնկրետ ցեղի ինքնանուն, որի մասին հունական աշխարհն ուներ որոշակի պատկերացում: Հույները, խալդայ-խալդայների երկրից դուրս գալով, կրկին մտել էին Հայաստան և այդ մասին չեն իմացել: Խալդայների մի մասը, որ սկյութեններն էին, մտել են Հայաստանի մեջ, ընդ որում՝ խոսքը հավանաբար Գյումնիասի (հետագայի Արմանան է [5, էջ 65]) սկյութենների մասին է: Պատահական չէ, որ «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկություններում հստակ երևում է, որ խալդայներն այսպես թե այնպես կապված էին հայերի հետ, և երկու ժողովուրդների դաշինքը

⁷ Հունական գորաբանակի՝ փասիանների և սկյուտիների երկրով անցնելու մասին գրում է նաև Դիոդորոս Սիկիլիացին [4, էջ 67]:

⁸ Մետաղագործությամբ զբաղվող սկյութենները Պլինիոս Ավագի մոտ կոչվում են արմենոխալդայներ կամ հայախալդայներ՝ ի տարբերություն պոնտական խալդայների [11, էջ 97]:

պահպանվում էր, ըստ Քսենոփոնի, նաև իր ժամանակներում: Համենայն դեպս, «Անաբասիս»-ի վերջում խալդայների և մակրոնների միջև հիշատակվող խալդայները ինքնավար էին [19, էջ 197]:

Դատելով շարադրանքից՝ այստեղ պարզորոշ կերպով սկյութենները կոչված են խալդայներ: Որ Հարպաստան անցնելուց հետո հույները կրկին մտել էին Հայաստան, կարող է վկայել «Կյուրոպեդիա»-ի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունը: Խալդայներին, որոնք եկել էին հաշտություն կնքելու, Կյուրոսը հարցնում է. «Արդյոք չէի՞ք ցանկանա, որ դուք ևս վճարեք նույնքան, ինչքան և *մյուս Արմենները* (ընդգծումը մերն է-Հ.Խ.), և թույլտվություն ստանայիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենայիք» [18, էջ 112; 53, էջ 258-259]: Սույն տեղեկությունում ակնհայտորեն խալդայները, որոնք բռնել էին հայացման ուղին, համարված են ուղղակիորեն Հայաստանի բնակիչներ, հայաստանցիներ, և խալդայները, որոնք մինչ այդ մտնում էին XIII սատրապության մեջ, ըստ «Անաբասիս»-ի, անկախացել էին մ. թ. ա. V դարի վերջերին:

Խալդայների համադրումը սկյութեններ կոչվող որոշակի ցեղի հետ անընդունելի է: Քսենոփոնի սկյութենները, լինելով նույն սակ-սկյութները, հայերը խալդայներ են կոչել, և այն, ինչ հայերի համար խալդայներ էին, հույների համար էլ սկյութներ են եղել: Սկյութենները ևս խալդայներ էին հայերի համար, սակայն հետաքրքիր է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ հայկական աղբյուրները միայն Ճորոխի վերին և միջին հոսանքի շրջանում հաստատված սակ-սկյութներին են անվանում խալդայներ, չնայած նրանք հաստատվել էին նաև Հայաստանի այլ շրջաններում, օրինակ՝ Շակաշենում:

Սկյութների անունից էլ պետք է ծագեր Սկյուդիսես լեռնաշղթայի [7, էջ 225-227] անունը, որ Պոնտական լեռնահամակարգի ճյուղավորումներից մեկն է [33, էջ 81]: Խալդայ հավաքական անունով ցեղերը, որոնք հնդեվրոպական էին, մեծ մասամբ հայացան (XIII սատրապության տարածքում գտնված մասը- Խ. Հ.), իսկ Կղարջքի շրջանում՝ վրացացան: Դրա հետևանքով Խաղտիք կամ Խալդայների երկիր հասկացությունն աստիճանաբար տարածվեց հայերից հյուսիս-արևմուտք բնակվող մերձսևծովյան ցեղերի վրա, այսինքն՝ Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերի տեղաբնիկների վրա, որոնք զբաղեցնում էին Տրապիզոնից մինչև Ճորոխ գետն ընկած տարածքները [11, էջ 101]: Խաղտիք է համարվել նաև Արսեսա-Արսիք աշխարհը (Սպերը Արսեաց փոքրի հետ), որտեղ հաստատվել էին «աս» կոչված

սկյութական ցեղերը (օսերի նախնիներն են), և ավելի ուշ Խաղտիք է անվանվում ճան-մակրոնների երկիրը [11, էջ 109-111]:

Սկյութներ-սկյութենների մասին խոսելիս նշենք նաև, որ Պլինիոս Ավագի հիշատակած սակասանները [48, էջ 358] տեղադրվում են հայոց «Աշխարհացոյց»-ի Ասեաց կամ Արսեաց փոքր գավառի տարածքում: Sacasani ցեղանվան մեջ «sac»-ը նշանակում է սկյութ, «as»-ը տվյալ սկյութական ցեղի անվանումն է, «an»-ը՝ սկյութա-իրանական լեզուներին հատուկ հոգնակիակերտ մասնիկը, որին ավելացված է լատինական «i» հոգնակիակերտը [11, էջ 98-99]⁹: Այսպիսի բացատրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ սկյութական ցեղերն իրենց արշավանքների ճանապարհին հաստատվել էին նաև Հայաստանի տարբեր հատվածներում՝ փասիանները հետագա Բասեան, իսկ աս կոչված սկյութները՝ Ասեաց փոքր գավառներում: Անկասկած, հայկական էթնոսի միջավայրում դրսեկ ցեղերը որոշ ժամանակ հետո ձուլվելու էին հայերին՝ պահպանելով իրենց անունները հայկական գավառանունների մեջ: Պատահական չէ, որ հետագայի աշխարհացոյցյան Բագրևանդ գավառի տարածքում գտնվող հունական զորաբանակի զորավարներ Խեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի «այդ ի՞նչ երկիր է» հարցին գեղջավազը պատասխանում է, թե Արմենիան է, և հարևան երկիրը խալյուբների երկիրն է, և ցույց է տալիս այնտեղ տանող ճանապարհը [19, էջ 98]: Չնայած այն իրողությանը, որ հույներն այնուհետև անցել են

⁹ Բ. Հարությունյանն այս տեսանկյունից է բացատրում նաև Բագրատունիների ասպետ տիտղոսը՝ «ասերի պետ կամ կառավարիչ» իմաստով [11, էջ 101]: Ս. Պետրոսյանի սրամիտ կարծիքը, որ *արս արմատը («կողմ», «ծայրամաս» նշանակությամբ) ընկած է Արսեաց փոքր կամ Ասեաց փոքր, Արսիք տեղանունների մեջ և «արսիներ» կոչվել են «արսում» (ծայրամասում) ծառայության մեջ գտնված արքունի սահմանապահ զորամասերը [15, էջ 82-83] հավանական չէ, քանի որ փոքր-ձոր բաղադրիչի առկայությունը չի համադրվում նրա մեկնաբանության հետ, իսկ Արսիք աշխարհագրական հասկացության մեջ մտել է Սպերը Ասեաց փոքրի հետ: Ստրաբոնը Վանա լիճն անվանում է Արսենե [38, էջ 498; 42, էջ 51; 41, էջ 936], որը նույնացրել են Ուրմիո լճի հետ՝ համարելով լճի Ադի անվան հունականացված ձևը կամ սրբագրել են «(Պ)արսեսա» [14, էջ 238-239], այսինքն՝ Արսենե լճանունն ինքնին արդեն որևէ կապի հնարավորություն չի թողնում Ս. Պետրոսյանի վերոնշյալ բացատրության հետ: Եվ հետո, Արսեաց փոքր տարբերակի դեպքում «ր»-ն, հնարավոր է, աճական է, եթե ընդունում ենք տեղանվան ծագումն աս սկյութների անունից: Ս. Պետրոսյանի նշած «արս» ռազմավարչական միավորի գոյությունն անհավանական է ոչ միայն ընդգրկած մեծ տարածքով (Սպեր, Արսեաց փոքր, Կղարջք, Շավշեթ, Աճարա, Սամցխե), այլև այն առումով, որ նշված միավորից արևելք կար Գուգարաց բղեշխությունը՝ կողմնապահական-կուսակալական փոխարքայության գործառույթներով [10, էջ 54]:

փասիանների և տառիանների երկրներով և մտել խայրութների երկիրը, այդուհանդերձ փասիանները և տառիանները գյուղապետի համար սուկ հայեր էին, և միայն խայրութներն էին, որ համարվում էին այլազգիներ:

Միջինասիական աս[ի]ներ ու պասիաններ: Ասվածի լույսով այժմ անդրադառնանք Ստրաբոնի մի տեղեկությանը, որը թույլ կտա հետաքրքիր եզրակացություն կատարել: Ամասիացի մեծ աշխարհագետը գրում է, որ սկյութ կոչված դահերից արևելք ապրող ցեղերը հայտնի են **մասսագետներ** և **սակեր** անունով, մնացածներին անվանում են **սկյութ** ընդհանրական անունով, բայց յուրաքանչյուր ցեղ ունի իր անունը: Շարունակելով միտքը՝ Ստրաբոնը գրում է, որ այս բոլոր ցեղերը քոչվոր են, և այդ ցեղերից առավել հայտնի են հույներից Բակտրիանան գրաված աս[ի]ները, պասիանները, թոխարները¹⁰ և սակարաուլները (Ἄσιοι καὶ Πασιανοὶ καὶ Τόχαροι καὶ Σακάρουλοι) [51, էջ 260; 38, էջ 483], որոնք եկել էին Յաքսարտայի (ներկայիս Սիր-Դարյայի) մյուս՝ հյուսիսային ափից: Պասիաններին ուսումնասիրողները փորձել են նույնացնել պարս[ի]երի, ապասիակների, պավսիկների, գասիանների [49, էջ 5] և այլն, իսկ ասերին՝ իսսե[դոնների] [49, էջ 6], արսիների (*Arsi) հետ կամ էլ Ստրաբոնի աս[ի]ներ և պասիաններ հատվածը սրբագրել են աս[ի]ներ կամ ասիաններ [24, էջ 165-167; 23, էջ 77-79; 47, էջ 98; 44, էջ 328]: Մեր քննության համար նման սրբագրումը և ասերի ու պասիանների տեղորոշման ճշգրտումը Ամու-Դարյայի ու Սիր-Դարյայի միջագետքում կարևոր չէ, քանի որ խնդիրն այլ պարզաբանման կարիք ունի: Վերևում կատարված մեր քննությունը թույլ է տալիս ասիական ասերին ու պասիաններին համարել Հայաստանում հիշատակված ասերի ու փասիանների միջինասիական ճյուղը, թեկուզ և ասերն ու պասիաններն ավելի ուշ են հիշատակվում և նշված ցեղերի տեղաշարժի ժամանակի և երթուղու քննությունն այլ ուսումնասիրության նյութ է: Ե՛վ Քսենոփոնի, և՛ Ստրաբոնի տեղեկություններում կարևորն այն է, որ նշված ցեղերը հիշատակվում են կողք կողքի, գրեթե նույն անուններով և համարվում են սկյութական ժողովուրդ: Այս համատեքստում ասերի և փասիանների գոյությունը հնարավոր է նաև Միջին Ասիայում, ըստ այդմ էլ՝ ասերի և պասիանների անունների սրբագրման կարիք չկա: Այն, որ պասիանների անունը Հայաստանում և Ռիոն գետի շրջանում կարող էր հունարեն հնչել փասիան, այդ առումով կան տարբեր բացատրություններ. օրինակ, հին

¹⁰ Հմմտ. Տայք աշխարհի Թուխարք բերդի կապը թոխարների անվան հետ:

պարսկերեն *Parnabūzu-հունարեն Φαρνάβαζος [2, էջ 191] (ընդ որում π/φ հնչյունային համարժեքությունը պայմանավորված է թերևս բարբառային առանձնահատկություններով. Πιδος<Φιδος<*pītā [46, էջ 190]), Parnu հմմտ. Φάρνος [24, էջ 326] անձնանունները: Նկատենք նաև, որ պասիանների անունը հին ժամանակներում կարող էր հնչել նաև բասիան ձևով, ինչպես, օրինակ, ասուրերեն Պարտատուա/Բարտատուա-հունարեն Պրոտոթյուես/Pirtatu-Birtatu-Πρωτοθύης, Purpurasu-Burburasu [24, էջ 203, 318, 326] (անկախ ասուրերենով հիշատակումից երկու դեպքում էլ բառի արմատը տարբեր իմաստներով ունի իրանական ծագում) անձնանունները, օսական «Նարթական էպոսի» հերոս Բատրագ-Պատարագ [26, էջ 17, 20] անունը, ասուրերեն Parsuanurարտերեն Barsua տեղանունը, Բալա-Պալա [27, էջ 128-131]¹¹, բրիզներփոյուզներ [22, էջ 910-911] ցեղանունները: Սկյութերեն pit «հայր»-հունարեն πιδος, πιδεις, φιδος նույն նշանակությամբ ու հետագա հնչյունական փոփոխություններով [36, էջ 142]: Հնարավոր է նաև բդե(ա)շխ<*bidixš(a)<*pitiaxša<*pati-xšāh(?) անցումը [17, էջ 519]: Ավելի ուշ շրջանի օրինակներից է հայերեն ու վրացերեն Բակուր-պարթևական Պակո/ուրը: Հին պարսկերեն հատուկ և հասարակ անուններն այլ լեզուներով հնչում էին անվան սկզբնատառի փոփոխությամբ, օրինակ՝ հին պարսկերեն Parga-էլամերեն Bar-rák-ka, հին պարսկերեն Parsa-էլամերեն Ba-ir-šá [50, էջ 28-29] կամ վրացերեն pocx (փոցխ-հայերեն p'oc'x)-մեգրելերեն bucx-լազերեն bucx, վրացերեն prec-il- (պատոել, ծվատել)-լազերեն bracel- [45, էջ 203-204] և այլն: Կամ էլ բառի սկզբնատառը չէր փոխվում. վրացերեն *Bevroz* անունը ծագում է հին իրանական **baivar-*«բյուր, 10 հազար» բառից [40]:

Ն. Մառն Աբխազիայից արևելք և հարավ՝ ներկայիս Ռիոն գետի ավազանում հիշատակում է բաս-փաս արմատով աշխարհագրական անվանումներ և Փասիս գետի անունը կապում է փասերի, այսինքն՝ արխազների անվան հետ: Ն. Մառն արխազական ծագում է վերագրում նաև հայկական Բասեան գավառին, որը հիշատակում են հույները փասիաններ ցեղի անունով [31, էջ 48-49]: Անկասկած, Ն. Մառնի տեսակետները հեռու են իրականությունից, քանի որ արխազների տարածումը չէր կարող նման լայն աշխարհագրություն ունենալ, էլ

¹¹ Գ. Ղափանցյանի մոտ կան նաև բազմաթիվ օրինակներ, երբ հատուկ անունները, թերևս խուռական, գործածվել են B/P զուգահեռ ձևերով. Bizia-Pizia, Papante-Babante, Bazi-Pazi և այլն [27, էջ 78, 96, 218-219, 227]: Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ Գր. Ղափանցյանի նշած որոշ անուններ ունեն իրանական ծագում [17, էջ 424-425]:

չասած, որ Ռիոն գետի փասիանները ևս արխագական ծագում չեն ունեցել: Այս հարցում կարևորն այն է, որ թեկուզ այլ լեզվով Բ-փ համարժեքությունը հնարավոր է:

Պասիան էթնանունը փասիան ձևով կարող էր հնչել նաև Φασιανοί/Φασιανικοί թոչունի անվան ազդեցությամբ [43, էջ 248-249], իսկ թոչնանունն ուղղակիորեն կապված է Փասիս գետի անվան հետ և նշանակում է Փասիս գետի շուրջն ու եզերքները [3, էջ 483-484]: Հարկավ, մենք լեզվաբան չենք, բայց բերված համեմատությունները կարող են հաստատել, որ փասիան-պասիան-բասեան անունների ծագումնաբանական կապը հնարավոր է, և այս տեսակետը մասնագետ լեզվաբանները կարող են էլ ավելի հիմնավորել:

Եզրակացություն: Կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ սկյութական արշավանքների ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատված սկյութական ասեր և փասիաններ ցեղերն արդեն մ. թ. ա. V դարի վերջին ձուլվել էին հայերին և իրենց անունը պահպանել էին սոսկ աշխարհագրական անվանումների մեջ: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում մ. թ. IV դարի լատին հեղինակ Կլավդիոս Կլավդիանոսի այն տեղեկությունը, որում հաղորդվում է. «...Փասիսի շուրջ ապրող արմենները» [28, էջ 255]: Փասիսը, անկասկած, հայկական Երասխն է, որը գտնվել է արմեններ-հայերի հողերում, ընդ որում՝ հետաքրքիր է, որ հեղինակի մոտ կան հաղորդումներ Արաքսի մասին ևս, սակայն, ինչպես երևում է, հեղինակը Արաքսը համարում է սկյութական գետ [28, էջ 253]:

Ինչ վերաբերում է միջինասիական ասերի ու պասիանների մասին Ստրաբոնի տեղեկությանը, ապա սրանք ևս սկյութական ցեղեր են եղել, և նրանց մի հատվածը բնակվել է Հայաստանում, Արևմտյան Վրաստանում ու Հյուսիսային Կովկասում:

**СКИФСКИЕ ПЛЕМЕНА ФАСИАНОВ И АСИЕВ НА АРМЯНСКОМ
НАГОРЬЕ И В СРЕДНЕЙ АЗИИ**
Хорикян О. Г.

Сведения Ксенофонта об этническом составе Армении неоднократно рассматривались в специальной литературе, и исследователи нередко высказывали противоположные мнения об этногеографических реалиях Древней Армении. Эти вопросы мы также рассматривали, что позволило нам изучить вызвавшую разногласия одну информацию Страбона.

Изучение древних источников показывает, что часть племени иранских фасианов жила в окрестностях современного города Поти- в Западной Грузии, а армянские фасианы были размещены в верховьях реки Ерасх и истоках реки Ултис. Существование фасианов на севере указывает на то, что фасианы, обосновавшиеся в Армении, переселились с Кавказа и, по-видимому, сначала поселились в Анпайт Басеане, а затем постепенно распространились на юг, в Басеане, и определенно сохраняют свое название в названии гавара (кантон).

Скифские племена на пути своих набегов также поселились в разных частях Армении: фасианы в позднем Басеане, а так называемые асии-скифы- в Асеацпор гаварах. Более того, упомянутых Страбоном азиатских асиев и пасианов можно считать среднеазиатской ветвью упомянутых в Армении асиев и фасианов. В сведениях и́ Ксенофонта, и́ Страбона важно то, что упомянутые племена упоминаются рядом, почти с одинаковыми именами и считаются скифским народом.

Во времена скифских нашествий поселившиеся на Армянском нагорье скифские племена асиев и фасианов уже в конце V века до н. э. ассимилировались с армянами и сохранили свои имена только в географических названиях.

Что касается сведений Страбона о среднеазиатских асиях и пасианах, то они тоже были скифскими племенами и часть их проживала в Армении, Западной Грузии и на Северном Кавказе.

Ключевые слова: Армения, армяне, фасианы, река Фасис, Ксенофонт, Страбон, скифы, халдеи, асии, пасианы.

SCYTHIAN TRIBES OF THE PHASIANS AND ASII IN THE ARMENIAN HIGHLAND AND CENTRAL ASIA

Khorikyan H. G.

Xenophon's data about the ethnic composition of Armenia has been repeatedly examined in the professional literature, and the researchers have often expressed opposing opinions about the ethnogeographical realities of Ancient Armenia. We have touched upon these issues, too, which allowed us to examine the information given by Strabo that caused disagreements.

The examination of the ancient sources shows that a part of the tribe called Iranian Phasians lived in the vicinity of the present-day city of Poti in Western Georgia, and Armenian Phasians were located in the upper courses of

the Yeraskh River and the sources of the Ultis River. The existence of Phasians in the north indicates that the Phasians established in Armenia having moved from the Caucasus and most likely settled in Anpayt Basean initially, gradually spreading to the south, to Basean, firmly retaining their name in the canton name.

During their invasions the Scythian tribes also settled in different parts of Armenia: the Phasians in the canton of Basean, and the so-called Asii Scythians in the canton of Aseatspor. Moreover, the Asian Asii and Pasiani indicated by Strabo can be considered the Central Asian branch of the Asii and Phasians mentioned in Armenia. What is important both in Xenophon's and Strabo's accounts is that the mentioned tribes are mentioned side by side, with almost the same names, and are considered the Scythian people.

During the Scythian invasions, the Scythian Asii and Phasiani tribes, settled in the Armenian Highland had already assimilated with the Armenians by the end of 5th century BC and kept their name only in geographical names.

As for Strabo's information about the Central Asian Asii and Pasiani tribes, these were also Scythian tribes and some part of them lived in Armenia, Western Georgia and the North Caucasus.

Keywords: Armenia, Armenians, Phasians, River Phasis, Xenophon, Strabo, Scythians, Chaldaeans, Asii, Pasiani.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աճառեան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան: Ա. Հատոր. Ա-Գ: Հալէպ: «Կիլիկիա» հրատարակչատուն: 2006: XXIV+ 633 էջ:
2. Աճառեան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան: Ե. Հատոր. Վ-Ֆ: Հալէպ: «Կիլիկիա» հրատարակչատուն: 2006: 382 էջ:
3. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Դ հատոր. Պ-Ֆ: Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: 1979: 675 էջ:
4. Դիողորոս Սիկիլիացի. Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի: Երևան: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1985: 203 էջ:
5. Խորիկյան Հ. Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն): Երևան: Հեղինակային հրատարակություն: 2014: 172 էջ:

6. Խորիկյան Հ. Խայտուքների նույնականացման և տեղադրության հարցի շուրջ // Հայագիտական հանդես: Ստեփանակերտ: 2012: № 3: Էջ 3-15:
7. Խորիկյան Հ. Ապոլոդորոսի մի տեղեկության շուրջ// Պատմաբանասիրական հանդես: 2008: № 1: Էջ 222-231:
8. Խորիկյան Հ. Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ //Բանբեր Երևանի համալսարանի: 2006: № 2: Էջ 114-126:
9. Կոստանդին Ծիրանաձին. Կայսրության կառավարման մասին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 6: Բյուզանդական աղբյուրներ. Բ: Երևան: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1970: LXV+ 368 էջ:
10. Հակոբյան Ա. Կրկին հայոց բղեջխությունների գլխավոր գործառույթի մասին // Բանբեր Արևելագիտության ինստիտուտի: 2021: № I/2: Էջ 53-75:
11. Հարությունյան Բ. Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: 2001: 404 էջ:
12. Հարությունյան Բ. Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ // Հանդես ամսօրեայ: Վիեննա: 1999: № 1-12: էջ 45-114:
13. Հերոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի: Երևան: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1986: 651 էջ:
14. Մովսիսյան Ա., Մալխասյան Ս., Կարապետյան Լ. Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների: Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն: 2020: 388 էջ:
15. Պետրոսյան Ս. «Ասպետ» տիտղոսի և «Ասպետություն» գործակալության նախնական բնույթի պարզաբանման փորձ // Լրաբեր հասարակական գիտությունների: 1983: № 4: Էջ 77-85:
16. Ջահուկյան Գ. Բ. Ուրարտերենը և հայերենը // Ուրարտու-Հայաստան: Երևան: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1988: էջ 127-168:
17. Ջահուկյան Գ. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան: Երևան: Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1987: 748 էջ:

18. Քսենոփոն. Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի: Երևան: Հայաստանի Գրողների միության «Նոր-Դար» հրատարակչություն: 2000: 411 էջ:
19. Քսենոփոն. Անարխաիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի: Երևան: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն: 1970: 282 էջ:
20. Арутюнян Н. Топонимика Урарту. Ер.: Изд.-во АН Армянской ССР. 1985. 308 с.
21. Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М.: Изд.-во «Наука». 1973. 208 с.
22. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Книга вторая. Тбилиси: Изд.-во Тбилисского университета. 1984. 1328 с.
23. Грантовский Э. О восточноиранских племенах кушанского ареала. // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. II. 1975. С. 76-92.
24. Грантовский Э. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М.: Изд.-во «Наука». 1970. 395 с.
25. Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М.: Изд.-во «Наука». 1982. 455 с.
26. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М.: Изд.-во «Наука». 1976. 276 с.
27. Капанцян Гр. Хайаса-колыбель армян: этногенез армян и их начальная история. Ер.: Изд.-во АН Армянской ССР. 1947. 290 с.
28. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // Вестник древней истории. 1949. № 4. С. 227-305.
29. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // Вестник древней истории. 1947. № 1. С. 280-316.
30. Лебедев А. В. Индоарийские имена в саге об Аргонавтах, ономастике Колхиды и надписях Северного Причерноморья. // Индоевропейское языкознание и классическая филология XXV(1). Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского. Санкт-Петербург. 2021. С. 728-782.
31. Марр Н. Я. О языке и истории абхазов. М.-Л.: Изд.-во Академии наук СССР. 1938. 439 с.
32. Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи. М.: Изд.-во Академии наук СССР. 1960. 504 с.
33. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд.-во АН Грузинской ССР. 1959. 507 с.

34. Меликишвили Г. Диаухи. // Вестник древней истории. 1950. № 4. С. 26-42.
35. Народы Кавказа. Т. II, под. ред. Б. А. Гарданова и др. М.: Изд.-во Академии наук СССР. 1962. 684 с.
36. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. М.: Изд.-во восточной литературы. 1960. 490 с.
37. Скилак Кариандский. Перипл обитаемого моря. // Вестник древней истории. 1988. № 2. С. 260-269.
38. Страбон. География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. Л.: Изд.-во «Наука». 1964. 943 с.
39. Хорикиян О. Г. К локализации саспиров XVIII сатрапии Ахеменидской Персии. // Иран-наме. Научный востоковедческий журнал. Алматы: 2015. № 3-4. С. 194-200.
40. Chkeidze T. Georgia v. Linguistic Contacts with Iranian Languages. https://iranicaonline.org/articles/georgia-v-?fbclid=IwAR0PEByivKKDt94qwqPyp_rgWmtSBDa3LTH9dJB6mTIpUWMR2AsKzdc6lg (25.11.2022).
41. Claudii Ptolemaei Geographia. e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus. Voluminis primi. Pars secunda. Parisiis. Editore Alfredo Firmin-Didot. 1901. II+1023 p.
42. Claudii Ptolemaei Geographia. Ed. C. F. A. Noebbe. T. II. Lipsiae. Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii. 1845. 269 p.
43. Dan A. The Rivers Called Phasis // Ancient West & East. 2016. № 15. P. 245-277.
44. Herzfeld E. The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East. Wiesbaden. Franz Steiner Verlag GMBH. 1968. XXIII+392 p.
45. Klimov G. A. Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages. Berlin-New York. Mouton de Gruyter. 1998. XIII+ 504 p.
46. Lubotsky A. Scythian Elements in Old Iranian // Indo-Iranian Languages and Peoples (Proceedings of the British Academy 116). Ed. N. Sims-Williams. Oxford. 2002. P. 189-202.
47. Piankov I. V. The Tochari - Who Are They? // Anabasis. Studia Classica et Orientalia. 2010. № 1. P. 97-106.

48. Pliny. Natural History. Vol. II. Libri III-VII. with an English translation by H. Rackham. Cambridge-Massachusetts-London. Harvard University Press. 1947. IX+ 664 p. Loeb Classical Library.
49. Taishan Yu. The Name “Sakā” // Sino-Platonic Papers. 2014. № 251. P. 1-10.
50. Tavernier J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.). Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords. Attested in Non-Iranian Texts // Orientalia Lovaniensia Analecta. № 158. Leuven-Paris-Dudley. MA. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies. 2007. LXIV+ 850 p.
51. The Geography of Strabo. with an English translation by H. L. Jones. Vol. V. Cambridge-Massachusetts-London. Harvard University Press. 1969. VIII+542 p. Loeb Classical Library.
52. The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes R. C. Blockley. Liverpool. Francis Cairns (Publications). 1985. 307 p.
53. Xenophon. Cyropaedia. Vol. I. with an English translation by W. Miller. Cambridge-Massachusetts-London. Harvard University Press. 1960. XVI+399 p. Loeb Classical Library.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Խորհրդյան Հ. Գ. – պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Շիրակի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ hovhkor78@mail.ru

Ստացվել է խմբագրություն՝ 20.03.2023

Գրախոսվել է՝ 07.06.2023